

הדטאנט במזרח התיכון - קווים לדמותו והשלכותיו לישראל

יואל גוז'נסקי, רז צימט, גליה לינדנשטראוס | 8 בספטמבר, 2024 | גיליון 1892

לאחר כחמש שנים מאז שהסתמנה מגמת הדטאנט במזרח התיכון, הצלחתה בשילוב עם המלחמה בין ישראל לחמאס תורמת לבידודה של ישראל במרחב. במאמר זה יוערכו השלכותיה למצבן האסטרטגי של מדינות ערב ותודגש החשיבות שיש לקידום הנורמליזציה בין ישראל לביןן, ובפרט עם ערב הסעודית, על מנת לבלום ככל הניתן את מאמצי איראן ובעלי בריתה לחזק את קשריהן עימן באופן העלול לסכן את ישראל.

מפת ההסדרים במזרח התיכון עברה בשנים האחרונות [שינויים ניכרים](#). מדינות מפתח, ערביות וכן איראן וטורקיה, נקטו במהלכן צעדים לקראת הפחתת המתיחות ביניהן. חלקן הלכו מעבר להפחתת המתיחות – חידשו יחסים דיפלומטיים, העמיקו יחסים כלכליים, ובמספר מקרים אף התניעו שיתופי פעולה ביטחוניים. כל זאת, על רקע שאיפה לסיים כעשור של מאבקים ובחירה בדיאלוג ושיתוף פעולה. אין מדובר בהחלטות ערכיות-מוסריות או בפיוס עמוק על בסיס אידיאולוגי או דתי, למשל בין סונים לשיעים, אלא בשיקולים תועלתניים שנועדו בראייתן לשפר את מצבן האסטרטגי.

מניעי הדטאנט המרכזיים

- **ספק אשר לתמיכה האמריקאית.** סימן השאלה המובנה באשר לגיבוי ביטחוני אמריקאי בקרב בעלות בריתה המסורתיות מאלצן לנסות ולשפר את מצבן, בעצמן. השיפור ביחסים בין מדינות המפרץ לאיראן הוא חלק מגידור סיכונים מקובל של מדינות המפרץ, וכך גם דריסת הרגל שהן מאפשרות לסין ולרוסיה, שמצידין מבקשות להגביר את השפעתן באזור על חשבון ארצות הברית. למשל, ב-2023 סין הייתה השושבינה של ההסכם לחידוש היחסים בין ערב הסעודית לאיראן, ורוסיה היא זו שתיווכה בין ערב הסעודית לסוריה.
- **הפניית קשב לענייני פנים.** למדינות ערב עניין בשיכון קונפליקטים חיצוניים גם כדי להפנות קשב לטיפול מיטבי בענייני פנים בוערים. המדינות העניות או אלו שהיו מצויות במשבר כלכלי חותרות לשיקום כלכלי, ובקרב מפיקות הנפט העשירות ניכר רצון להביא להבשלת פרויקטים, חלקם שאפתניים מאוד, הנתפסים כחשובים ליציבותן ולשגשוגן בטווח הארוך.

- **התחזקות איראן ושלוחיה במרחב.** האיום מצד איראן מביא את שכנותיה להתקרב אליה באופן מדוד ולהימנע מהסלמת המתיחות עימה, מתוך הכרה בעוצמתה ובכלל זאת הסטאטוס הגרעיני שלה, והכרה בכך שכנראה מוצו המהלכים הכלכליים שתכליתם לבלום אותה. חלקן, בוודאי מדינות המפרץ, חוששות גם מהתגברות המתח בסכסוך בין איראן לישראל, ועל ידי שיפור יחסיהן עם איראן הן שואפות להרחיק עצמן, ככל האפשר, מכל עימות אזורי העלול לפגוע בהן.

הדטאנט במרחב הערבי

יריית הפתיחה של הדטאנט היתה בשלהי 2018 וראשית 2019 עת הסתיים הדיאלוג האמירתי עם משטר אסד שהביא לפתיחה מחדש של שגרירותה בדמשק והאיץ את השיח בין משטר אסד למדינות ערביות מרכזיות, בראשן ערב הסעודית. תהליך חזרת סוריה לחיק העולם הערבי הגיע לשיאו הנוכחי עם חזרתה לליגה הערבית ב-2023 בפסגה בריאד, בהשתתפות הנשיא הסורי. מרבית מדינות ערב, חלקן פעלו להפלת משטר אסד, חידשו עמו את היחסים הדיפלומטיים ואף החלו להושיט לו סיוע כלכלי. יוצאת דופן בולטת בהקשר זה היא קטר, העומדת על סילוק אסד, לטענתה בשל פשעיו נגד האנושות, כתנאי לחידוש היחסים בין המדינות.

לאחר משא ומתן ממושך בהובלת ערב הסעודית חידשו מספר מדינות ערביות מרכזיות את יחסיהן גם עם קטר, לאחר חרם מדיני וכלכלי שהוטל על האמירות ב-2017. "הסכם אל-עולא" מינואר 2021 הביא לחידוש היחסים ולהשבתם למסלול תקין. היחסים בין קטר למצרים וערב הסעודית אף שופרו ביחס לשנים שקדמו למשבר. היחסים בין קטר לבחריין, לעומת זאת, משתפרים בהדרגה אך באיטיות. רק ביולי 2024, ארבע שנים וחצי מאז נחתם הסכם הפיוס, הסכימו בחריין וקטר על החזרת השגרירים שלהן לדוחה ולמנאמא.

התפתחות נוספת קשורה להסכם מאפריל 2022 בין ערב הסעודית למורדים החות'ים הנתמכים על-ידי איראן, השולטים על אזורים נרחבים בתימן. הצדדים הגיעו להבנות, הכוללות הפסקת אש הנמשכת עד עתה. ריאד הייתה להוטה זה זמן רב לשים מאחוריה את המלחמה בתימן, שגבתה ממנה מחיר כלכלי, ביטחוני ותדמיתי כבד, יעד ששותפה לו גם ארצות הברית, המעוניינת בסיומה של המלחמה שגבתה כ-150,000 קורבנות באופן ישיר וכפול מכך בעקיפין - ולהתמקד במימוש רפורמות פנימיות ומיזמים שאפתניים. הצטרפות החות'ים למלחמה נגד ישראל ופגיעתם בחופש השיט בים האדום מאז נובמבר 2023 לא הביאה, למרות איומי החות'ים, לחידוש הלחימה נגד הסעודים.

בין איראן למדינות ערב

מגמת הדטאנט כוללת גם ואולי בעיקר הפגת מתיחות ושיפור הקשרים בין איראן למדינות ערביות-סוניות, ובראשן מדינות המפרץ. בהקשר זה, הדטאנט ראשיתו בספטמבר 2019, עת הותקפו מתקני הנפט המרכזיים בערב הסעודית על-ידי איראן והיעדר המענה האמריקאי

לתקיפה זו. התקיפה שהיתה לקו פרשת מים בממלכה הביאה את הנהגתה, ובמיוחד את יורש העצר מחמד בן-סלמאן, להכיר בעליונות הצבאית האיראנית. זו הביאה תפנית סעודית ביחס לאיראן שכללה ניסיונות הידברות (שלבסוף הבשילו) והצהרות פייסניות כלפי איראן, במיוחד בדבר החשיבות שבשיתוף פעולה בין המדינות. לא ברור אם היא הביאה גם הפסקה או הפחתת התמיכה הסעודית בגורמים חתרנים באיראן.

בראית איראן תהליך זה, שהגיע לשיאו בחידוש הקשרים עם ערב הסעודית במארכ 2023, הוא הזדמנות לשפר את מעמדה האזורי ולחזק את ההרתעה מול ישראל. זאת, במיוחד לנוכח תהליך הנורמליזציה בין ישראל למדינות ערב ומאמצי ישראל לקדם קואליציה אזורית אנטי-איראנית. מבחינת איראן, שיפור הקשרים עם העולם הערבי נתפס כהישג מדיני וכביטוי נוסף לשינוי מאזן הכוחות האזורי לטובתה ולהכרה גוברת במעמדה מצד מדינות ערב, לרבות אלה המזוהות עם המחנה הפרו-מערבי – בכללן מצרים וערב הסעודית. שיפור הקשרים בין איראן למדינות ערב עשוי לספק לה הזדמנות להרחיב את הקשרים הכלכליים והמסחריים באזור במסגרת "כלכלת ההתנגדות", שעיקרה הישענות עצמית גוברת והפחתת התלות הכלכלית במערב באמצעות גיוון מקורות ההכנסה והגדלת המסחר עם שווקים אזוריים. עם זאת, עד כה לא הוביל שיפור הקשרים בין איראן לשכנותיה, לרבות חידוש הקשרים עם ערב הסעודית, לתוצאות הכלכליות המיוחלות מבחינת איראן. זאת, לנוכח העדר רצון מצד ערב הסעודית להשקיע בכלכלה האיראנית בשל הסנקציות המוטלות על איראן והבעיות המבניות שמהן סובלת הכלכלה האיראנית.

חידוש היחסים הדיפלומטיים בין איראן לערב הסעודית במארכ 2023 היה אולי החשוב ביותר במסגרת הדטאנט עד כה, שכן התחרות האידיאולוגית והגאו-אסטרטגית ביניהן היתה מעצב אזורי מרכזי בעשורים האחרונים. ערב הסעודית יזמה כאמור את תהליך ההתקרבות, שכלל עד כה פתיחה מחדש של נציגויות דיפלומטיות, התבטאויות חיוביות מצד בכירי המדינות, וביקורים היסטוריים, אך לא הרבה יותר מכך. בריאד לא רווחת אשליה אשר ליכולת להביא לשינוי המדיניות האיראנית באזור, ועדיין ההסכם כשלעצמו הוא הישג שהביא להפחתת המתיחות ולשיפור במצב האסטרטגי של הממלכה, בעיקר על רקע הגברת המתיחות האזורית בעקבות מלחמת "חרבות ברזל". גם הסיוע האמריקאי הנרחב לישראל מאז אוקטובר 2023 לא משנה משמעותית את התפיסה הסעודית לגבי הספק ביחס לתמיכה האמריקאית, כי הניגוד להיעדר המענה האמריקאי לתקיפה בשטח ערב הסעודית ב-2019 רק מדגיש את ייחודיות המקרה הישראלי.

מאמציה של איראן לשפר את קשריה עם העולם הערבי אף התגברו בעקבות המלחמה בעזה. מאז ה-7 באוקטובר 2023 הובילה איראן מערכה מדינית במטרה להביא לסיום המלחמה בהקדם כדי לשמר עד כמה שניתן את יכולותיו השלטוניות והצבאיות של חמאס. מאז פרוץ המלחמה הבליטו בכירים איראנים את הדיווחים בדבר הקפאת המגעים לנורמליזציה של

ישראל עם ערב הסעודית והציגו אותם כעדות נוספת להצלחת חמאס ולחולשת ישראל. מבחינת איראן, המלחמה בעזה מספקת עדות נוספת לחוסר התוחלת שבנורמליזציה בין מדינות ערב לישראל. זאת, בהתאם לדבריו של המנהיג עלי ח'אמנהאי, שהצהיר ימים ספורים טרם מתקפת חמאס כי נרמול היחסים עם המשטר הציוני הוא בבחינת "הימור על סוס שנועד להפסיד". ביטוי למאמציה הנמשכים של איראן להדק את קשריה עם מדינות האזור נמצא בדבריו של דובר משרד החוץ האיראני, נאצר כנעאני, שהצהיר באוגוסט 2024 כי איראן חותרת להעלאת דרג קשריה עם מצרים וכי איראן ובחריין סיכמו לפעול לפתרון חילוקי הדעות ולחידוש הקשרים ביניהן. ניכר כי הממשלה החדשה בטהראן, בהנהגת מסעוד פזשכיאן, מחויבת להמשיך במגמת שיפור הקשרים, כפי שזו באה לידי ביטוי במהלך כהונתה של ממשלת הנשיא הקודם, אבראהים ראסי.

בין טורקיה למדינות ערב

שאיפותיה האזוריות הגוברות ותמיכתה של טורקיה בקטר בשנות החרם, ובאופן כללי בתנועת האחים המוסלמים, הביאה את המתיחות בינה לבין כמה ממדינות המפרץ ומצרים לשיא בין 2017-2021. מאז שופרו היחסים בין הצדדים וביקורי בכירים הפכו תכופים. טורקיה, אשר נקלעה למשבר כלכלי, זקוקה הייתה לסיוע ולהשקעות בתחומה ובמאוס 2024 אף סוכם על תחילת המגעים הרשמיים בין טורקיה למדינות ה-GCC על אודות הסכם סחר חופשי. מבחינת מדינות המפרץ, תעשיית הנשק הטורקית היא אטרקטיבית וב-2024 נחתם הסכם למכירת כטב"מים לערב הסעודית (הסכם הייצוא הביטחוני הגדול ביותר בהיסטוריה של טורקיה, הכולל העברת טכנולוגיה וייצור לפחות חלקי בערב הסעודית). גם העניין המצרי בכטב"מים הטורקים יכול להסביר את חלק מהמניעים להפשרה בין טורקיה ומצרים מאז 2022.

אף שהפערים בין טורקיה לסוריה עדיין גדולים, ניכרים מאמצים, בין היתר בתיווך רוסי, להביא להפשרה ביחסים בין המדינות. נשיא טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, אף אמר מפורשות בתחילת יולי 2024 שצפויה בקרוב הזמנה לדיאלוג לנשיא סוריה, בשאר אל-אסד. נקודות המחלוקת העיקריות הן אזורי השליטה הטורקיים בצפון סוריה והדרישה הסורית לנסיגת הכוחות, וכן הדרישה הטורקית להחזרתם של מיליוני הפליטים הסורים שבשטחה. עם זאת, בנאום בפני הפרלמנט הסורי ב-25 לאוגוסט הכחיש אסד שיש דרישה לנסיגה טורקית כתנאי לעצם קיום המשא ומתן. אם יצליחו הצדדים להתגבר על המכשולים הקיימים בדרך לחידוש היחסים, הרי שבכך טורקיה תצליח לתקן את יחסיה עם כל מדינות ערב, שחלקם נפגעו מאוד בעקבות השלכות האביב הערבי, אשר הובילו בין היתר למלחמות אזרחים אשר הפכו למאבקים על השפעה אזורית.

הדטאנט עד כאן

מבחינת המדינות השותפות בדטאנט האזורי, מטרותיו הושגו. מדובר במצב המניב רווחים לכולן - את חלקן הוא הוציא מבידוד מדיני, שיפר תנאים כלכליים לאחרות ואת מצבן הביטחוני של נוספות. להלן כמה נקודות בולטות שמאפיינות אותו:

- נסיבות שונות ובעיקר השלכות מלחמת "חרבות ברזל" הביאו לכך שלפחות בתקופה האחרונה ישראל מבודדת יותר באזור. ואולם, ישראל נהנתה בעקיפין מהצורך של המדינות לשפר את מצבן האסטרטגי, כך במקרה של הפשרת היחסים של ישראל מול טורקיה ב- 2022 עד אוקטובר 2023.
- הדטאנט כשמו כן הוא, הפחתת מתיחות: מטרתו בעיני המדינות השותפות לו, חלקן נותרו יריבות מתחת לפני השטח, אינה להפוך לידידות מושבעות אלא לקדם יחסים תקינים ככל האפשר כדי לממש יעדים משותפים.
- למרות יעדיו המוגבלים, נראה כי חלק מן המדינות מבקשות ליצוק בו תוכן אף מעבר למה שהיה מצופה מלכתחילה. המגמה נמשכת ומדינות נוספות מבקשות להצטרף אליה.
- בדטאנט מעורבים גם שחקנים לא-מדינתיים. כך למשל, ניתן לכלול בו את המגעים בין ערב הסעודית לחמאס ובין איחוד האמירויות לחזבאללה, לפני ובמהלך מלחמת 'חרבות ברזל'.
- הדטאנט הקל את מצבן האסטרטגי של מדינות ערביות רבות ולו במקצת שכן אפשר להן לשמור מרחק מן ההשלכות של מלחמת חרבות ברזל, ובמיוחד הסכנה של הרחבת המלחמה לשטחן.

בבסיס הדטאנט המזרח תיכוני עומד הצורך הבסיסי של מדינות לגדר סיכונים והן עושות זאת בקצב מואץ. לא ניתן להמעיט בחשיבות המגמה אף שכאמור מדובר בהתקרבות אינסטרומנטלית ו"על פני השטח". במזרח התיכון נותרו נקודות חיכוך שלגביהן הישגיו היו מוגבלים. כך לגבי עיראק, שאותה רואה איראן כמרחב השפעה מרכזי, אך היא גם בעלת חשיבות רבה עבור טורקיה וגם מדינות המפרץ רוצות השפעה בה. גם ביחס ללוב, שם קיים פוטנציאל להתדרדרות משמעותית ולחזרה למצב שהיה במדינה לפני הפסקת האש של 2020, מצב העלול גם להביא שוב לחיכוך טורקי-מצרי. מעבר לכך, מתקפות החות'ים בים האדום על רקע מלחמת "חרבות ברזל" יוצרות קשיים משמעותיים עבור מצרים, לאור הפגיעה ברווחים מתעלת סואץ.

ישראל והדטאנט

למרות שישראל אינה חלק מרכזי במגמת הדטאנט, שהיא בעיקרה תהליך פנים-מוסלמי, גם היא מושפעת מהתהליך. הטבת מצבן האסטרטגי של מדינות המפרץ ובעיקר של ערב הסעודית כתוצאה מההסכמים עם איראן והחות'ים היא חיובית בראיית ישראל, כיוון שהיא מחזקת את המדינות שגישתן אליה היום מתונה יחסית. בנוסף, שיפור היחסים בין איראן למדינות המפרץ אינו כשלעצמו בלם בפני שיפור היחסים בינן לבין ישראל. ניתן אף לומר שהסדרים פורמאליים בין איראן למדינת המפרץ עשויים לכבול את ידיה של איראן מול ניסיונות לפגוע בהן, במיוחד שהם מלווים בגזרים, הגם שהם שוברים את חומת הבידוד המדיני סביבה.

זאת ועוד, הדטאנט אינו מונע ביקורת מצד איראן וטורקיה על כך שמדינות ערב מצויות בקשרים עם ישראל או שהן אינן נוקטות עמדה חריפה מספיק נגד ישראל בסוגיה הפלסטינית מאז פרוץ מלחמת "חרבות ברזל", אך הוא כן מרסן ביקורת זו לרמה נסבלת מבחינת מדינות ערב.

מדינות ערב מבקשות לקיים, במקביל, את השותפות הביטחונית שלהן עם ארצות הברית, שישראל היא חלק ממנה ואשר באה לידי ביטוי למשל בעימותים האחרונים בין ישראל לאיראן, לבין שמירה ואף שיפור של היחסים הדיפלומטיים והכלכליים בינן לבין איראן וטורקיה. אולם, התבססותה של איראן במרחב הסף גרעיני והגברת השפעתה האזורית עלולה להביא מספר ממדינות ערב, מתוך חשש, להתקרב אליה עוד ובשל הלחץ מכיוונה, לצנן את יחסיהן עם ישראל, לפחות במישור הפומבי. יתרה מכך, ככל שמצבן הביטחוני של מדינות ערביות משתפר בזכות הדטאנט, כך ניתן לטעון שהן זקוקות פחות לסיוע ישראלי.

לאורך שנים, ישראל ייחסה יתרונות לפירוד שורות במרחב הערבי ויתכן שתפיסה זו עדיין קיימת. בראיה זו, הדטאנט האזורי אינו משרת אינטרסים שלה - בוודאי כשמדובר בשיפור היחסים בין מדינות מוסלמיות וערביות וללא מעורבות אמריקאית, ובמיוחד ככל שזה נוגע בשיפור היחסים, גם אם על פני השטח, בין איראן למרחב הערבי. זאת ועוד, ככל שישראל אינה שותפה לדטאנט ומגמת הבידוד שלה רק מעמיקה, אזי התפיסה כי הדטאנט פוגע באינטרסים ישראלים תתחזק.

ואולם, בשל היות המגמה מונעת מצרכים עמוקים ומתמשכים של מדינות מרכזיות היא מצריכה תשומת לב ישראלית, בודאי לאור השלכותיה הן על המשך ניסיונות ההשתלבות של ישראל במרחב והן על יכולתה להתמודד עם אויביה. הדטאנט מדגיש את החשיבות שבנורמליזציה בין ישראל למדינות ערב, בדגש על ערב הסעודית ושבהסדרה מול הפלסטינים - בפרט על מנת להיות חלק מחלופה אזורית לציר הפרו-איראני.

היות והיוזמה של ממשל הנשיא ביידן לקידום נורמליזציה ישראלית-סעודית נמצאת עדיין על השולחן יש לחשוב כיצד היא תתיישב עם מגמת הדטאנט. מחד גיסא, עוד לפני החתימה על הסכם נורמליזציה עם ישראל הוכיח ערב הסעודית (למשל ב-14 באפריל 2024) כי היא שותפה ביטחונית חשובה ואמינה לישראל ולארצות הברית ואת הפוטנציאל הביטחוני הגלום בהעמקת היחסים עמה. מאידך גיסא, העמקת שיתוף הפעולה עם ישראל, עם וללא הסכם נורמליזציה בין המדינות, יקשה על ערב הסעודית בכל האמור ליכולתה לשמר במקביל יחסים תקינים עם איראן ועם ישראל ולהמשיך לתמרן כבעבר בין השתיים.

עורכי הסדרה: ענת קורץ ואלדד שביט